

Şİİ-İMAMİYYE’NİN İNSAN ÖZGÜRLÜĞÜ SORUNUNA YAKLAŞIMI

Resul ÖZTÜRK (*)

Özet

İnsan özgürlüğü sorunu tüm din ve felsefelerin tartıştığı en önemli sorunlardan birisidir. Diğer İslamî ekol düşünürleri gibi İmamiyye-Şiası’na mensup düşünürler de bu sorunla ilgilenmiş ve bu sorun etrafında farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Kader inancını inanç ilkelerine dâhil etmediklerinden hareketle kendilerinin insan özgürlüğü sorununu daha serbest tartıştıklarını ve Mu'tezile'nin hür irade anlayışını benimsediklerini iddia etmişlerdir. Ancak bu bir iddiadan öteye gidememiştir. Şii-İmamiyye insan özgürlüğü konusunda Sünnî anlayıştan farklı bir anlayış geliştirememiştir. Sünnî kader anlayışı Şii-İmamiyye tarafından da benimsenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Şii-İmamiyye, hür irade, insan özgürlüğü, kader, bedâ.

The Problem of Human Freedom in Shi'ite-Imamiyya

Abstract

The Problem of human freedom is one of the most problem all the whole religion and school of thought. Shi'ite-Imamiyya has also interested in this problem and leaders of this school has putted forward differend opinions around this problem. Part of leaders of this school has claimed that themselves adjusted free-will of Mu'tazila. But this isn't in this way. Understanding of free-will of Sunni's was adopted by Shi'ite-Imamiyya.

Key Words: Shi'ite-Imamiyya, free-will, human freedom, predestination, badâ.

*) Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
(e-posta: resulozturk65@hotmail.com)

Giriş

İnsan özgürlüğü sorunu tüm din ve felsefelerin tartıştığı en önemli sorunlardan birisidir. İnsanlık tarihi kadar eski olan bu sorun İslam Kelâmcıları tarafından da tartışılmış ve bu konu etrafında farklı görüşler ortaya konulmuştur. İnsan özgürlüğü sorunu İslam Kelâmında öylesine yer edinmiştir ki önde gelen İslam Mezhepleri bu konuya yaklaşım biçimleriyle isimlendirilmişlerdir. Bu bağlamda Kaderiye ve Cebriye mezheplerinin isimlendirilmesinden bahsedebiliriz. Aynı şekilde Mu'tezilenin temel ilkelerinden birisinin "Adalet" ilkesi olmasını da Mu'tezilenin insan özgürlüğü sorununa verdiği önemle açıklayabiliriz.

İnsanın fiillerinde hür olup olmadığı konusu ve İlähi iradenin insanın ve eylemlerinin üzerindeki etkisi sorunu tüm ekoller gibi İmamiyye Şiâsî'nı da ilgilendirmiştir. Diğer ekoller gibi Şif-İmamiyye de bu konuyu değerlendirirken farklı yaklaşımlarda bulunmuş ve bu konu çerçevesinde kendi içerisinde farklı gruplara ayrılmıştır. Nitekim Eş'ari, Rafiziye'nin 'kulların fiilleri konusunda' üç gruba ayrıldıklarını belirtir ve burada İmamiyye'nin insan özgürlüğüne yaklaşımını değerlendirir¹. Bu yaklaşımların hiç birisinde cebir anlayışını savunanların var olmaması dikkatimizi çekmektedir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Şiâ, insan özgürlüğü sorununu tartışırken Sünnî anlayışa oranla biraz daha serbest değerlendirmede bulunabilmiştir. Çünkü Şiî anlayışa göre kader inancının itikadî değeri Sünnî anlayış gibi değildir. Kadere iman konusu Sünnî anlayışta olduğu gibi inanç esaslarına dâhil edilmemiştir. Sünnî anlayışta "kader" iman esaslarına dâhil edilirken Şiî anlayışta bunun yerini "imamet" inancı almıştır. Bu durum mezhebî bir farklılık olarak değerlendirilmektedir². Burada şunu da belirtmek gerekir ki "imamet" ilkesini kabul etmeyen Sünnîler Şiîlere göre nasıl iman dairesinden çıkmıyorsa, Ehl-i Sünnet'e göre de kaderi kabul etmeyen ya da farklı yorumlayanlar iman dairesinden çıkmış değillerdir³.

İnsan özgürlüğü sorunu tartışılırken Sünnî anlayışta olduğu gibi Şiî anlayışta da mutlak irade ile kulun iradesinin karşılaştırılması hareket noktası olarak kabul edilmiştir. Bu yaklaşım Kelâm tarihi boyunca içinden çıkılmaz bir sorun olarak tartışılmış ve net bir

1) Eş'ari, insan özgürlüğü konusunda İmamiyye'nin şu üç gruba ayrıldığını ifade eder: 1. Hişam b. Hakem'in görüşü: Bu görüşe göre Kulların fiilleri Allah tarafından yaratılmıştır. Cafer b. Hakem'den rivayet edildiğine göre Hişam b. Hakem'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: İnsanların fiilleri bir yönüyle serbest (ihityar); bir yönüyle de icbardır. Kulun irade etmesi ve kesbetmesi yönüyle ihtiyardır; onları meydana getiren sebepler yönünden de ızdırardır. 2. Ne Cehm'in savunduğu gibi Cebirin ve nede Mu'tezile'nin savunduğu gibi Tefvizin olmadığı şeklindeki görüş. Çünkü imamlardan bu şekilde bir rivayet vardır ve kulların fiilleri konusunda yaratılmış mıdır, yaratılmamış mıdır şeklinde bir şey söylemek için mükellef değillerdir. 3. Mu'tezile'nin ve İmamenin savunduğu gibi kulların fiillerinde serbest olduğunu (fiillerin yaratılmadığını) savunanlar. Eş'ari, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, *Makalatul-İslamiyyin ve'htilafu'l-Musallin*, Thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut, 1417/1995, s. 114-115.

2) Eş'ari, a.g.e., a.y.; Sönmez Kutlu, "Aleviliğin Dinî Statüsü: Din, Mezhep, Tarikat, Heterodoksi, Ortodoksi veya Metadoksi", *İslamiyat*, VI (2003), sayı: 3, s. 36-37.

3) Yusuf Ziya Yörükân, *İslam Akaid Sisteminde Gelişmeler*, Ankara, 2001, "Giriş", s.XLII.

sonuca da varılmamıştır. Çünkü mutlak güç ve iradeye sahip olan Allah ile sınırlı güç ve iradeye sahip insanın karşılaştırılması Allah ile insan arasındaki mahiyet farklılığının dikkate alınmaması demektir. Bu durumun göz ardı edilmesi sorunun çözülmesini iyice güçleştirmektedir.

I- Şîî-İmamiyye'nin İnsan Özgürlüğü Sorununa Yaklaşımında "Mu'tezilî" Olduğu İddiası

Şîî-İmamiyye, insanın fiillerini tam bir serbestlikle yapabilme gücüne sahip olduğunu benimsemiştir. Bu konuda Mu'tezilî görüşü benimsedikleri kabul edilmektedir⁴. Şîî anlayışın tartışılmaz öncüsü olarak kabul edilen Hz. Ali, insanın serbest iradeye sahip olduğunu benimsemiştir⁵. Hz. Ali'nin Mu'tezile'nin de en önde geleni ve Mu'tezile'nin birinci tabakasında yer almasını⁶ bu konudaki fikir benzerliği ile açıklamak mümkündür.

Şîî-İmamiyye'nin önde gelen düşünürlerinden olan el-Kummî, insanın eylemlerinde tam bir serbestliğe sahip olduğunu savunan Mu'tezile gibi düşündüğünü ve bu konuda onların görüşünü benimsediğini iddia etmektedir⁷. Yine önde gelen bir Şîî düşünür olan Kâşif'ul-Ğita da *hüsün ve kubuh* konusunu değerlendirirken Şîâ'nın *adle* inananlar olduğunu savunur ve nakil karşısında aklın yerini ve önemini vurgular. O, "hakim olan, müstakil olan akıldır; şeriat ancak aklın kabul ettiğini te'kid eder, irşat eyler. Akıl müstakil olarak bazı şeylerin iyi ve güzel, bazı şeylerin de kötü ve çirkin olduğunu hükmeder; aynı zamanda Allah'ın kötü şeyleri hükmetmesi de imkânsızdır; çünkü hâkimdir; hükmünde hikmet ve isabet vardır, zulüm ise kötü şeydir... Mu'tezile ve İmamiyye *adl* görüşünü benimserler"⁸ der. O, İmamiyyenin bu konudaki görüşünü Allah Subhanehu ve Teala adildir ve kul fiillerinde hür ve muhtardır⁹ diyerek açıkça belirtir. Çağdaş Şîî yazarlardan Muhammed Hâdi el-Yusuffi el-Garavî de "Adalet" konusunda Ehl-i Sünnet topluluğunun temsilcisi olarak değerlendirdiği Eş'ariler gibi düşünmediklerini savunur

4) Şeyh Saduk Ebu Cafer Muhammed b. Ali Bâbeveyh el-Kummî, *Şîî-İmamiyye'nin İnanç Esasları*, Çev. Ethem Ruhi Fığlalı, AÜİF Yay., Ankara 1978, s. 39, 3 nolu dipnot; Şîâ'nın Mu'tezile'nin diğer görüşlerini savunduğu konusunda bkz. Ethem Rûhi Fığlalı, *İmâmiyye Şîası*, İst. 1984, s. 203-204.

5) Hz. Ali Sıffîn'den ayrılırken bir ihtiyar kendisine insanın eylemlerinde hür olup olmadığına ilişkin sorular sorar. Hz. Ali bu sorulara cevap verirken insanın serbest iradeye sahip olduğunu söyler. Bkz.: Kadı Abdulcebbar, *el-Münye ve'l-Emel*, Toplayan: Ahmed Yahya el-Murtaza, Thk. İsmüddin Muhammed Ali, b.y.y., s. 17-18.

6) Kadı Abdulcebbar, *el-Münye ve'l-Emel*, s. 17-18. Kadı Abdulcebbar Hz. Ali'nin Sıffîn'den ayrılırken bir ihtiyarın kendisine insanın eylemlerinde hür olup olmadığına ilişkin sorularına cevap verirken insanın serbest iradeye sahip olduğunu söylemesinden dolayı Mu'tezile'nin öncüsü olarak kabul etmektedir. Bkz.: Kadı Abdulcebbar, *el-Münye ve'l-Emel*, s.17-18. Hz. Ali'yi Bağdadi de Kelâm-cıların piri olarak kabul ederken onun Kelâmî terminolojiyi ilk kullanan olmasını gerekçe göstermektedir. Bağdadi, *el-Fark beyne'l-Fırak*, Thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut 1990, s. 363.

7) Şeyh Saduk, *Şîî-İmamiyye'nin İnanç Esasları*, s.39, 3 nolu dipnot.

8) Kaşifu'l-Ğita, *Caferi Mezhebinin Esasları*, Çev. Abdülbaki Gölpinarlı, İst. 1966, s. 52-53.

9) Kaşifu'l-Ğita, a.g.e., s. 53.

ve Eş'arilerin bu konudaki görüşlerini eleştirir¹⁰. Böylece Adalet konusunda kendisinin ve temsilcisi olduğu Şîf anlayışın Mu'tezile gibi düşündüğünü ifade eder. El-Garavî, Kur'an'daki her şeyin Allah'a ait olduğunu anlatan ayetleri Allah'ın mahlûkatına olan ezeli iradesi olarak değerlendirir. Bu ayetler, Allah'ın mahlûkatı kuşatıcılığındaki kemalini, kusursuz kudretini, istisnasız olarak tüm âleme olan nüfuzunu anlatmaktadır. Bununla birlikte Allah'ın nüfuzunun her şeye şamil olması demek insanın seçme hürriyetine bir engel oluşturmamaktadır. Çünkü beşerin seçme hürriyetinin var olması onun yaratılmış olmasının vazgeçilmez bir unsurudur. O, insanlığın kurtuluşunun ve sapkınlığının Allah'ın dilemesiyle olmadığına bir gerekçe olarak yeryüzünde dalâlet ve fesadın devam etmesini göstermektedir. "Şayet felâh ve dalâlet Allah'ın dilemesiyle olmuş olsaydı, hiçbir dalâlet ve fesadın devam etmesi mümkün olmazdı" demektedir¹¹. Buraya kadar oldukça yerinde yorumlarda bulunan müellif konunun açıklanmasında Allah'ın iradesi ile kulun iradesini karşılaştırma geleneğine uyarak görüşlerinde çelişkiye düşer ve beşerin mutlak iradesinin olmadığını, mutlak irade sahibinin ancak Allah olabileceğini savunur. Çünkü Allah'ın meşiet ve iradesine muhalif olabilecek hiç bir irade var olamayacaktır. Aksi bir durum Allah'ın zayıf ve aciz olduğu, kulun karşısında eli kolu bağlı olduğu anlamına gelecektir. Bununla birlikte insan birçok kayıtlarla mukayyet varlık olduğundan dolayı hayatını istediği şekilde devam ettirememekte ve insanın hayatını birçok etken yönlendirmektedir¹².

Bütün bu ifadeler göz önüne alındığında Şîf-İmamiyye'nin insan özgürlüğü konusundaki Mu'tezililik iddiası bir iddiadan ileri gidememektedir. Bunun tam anlamıyla böyle olmadığını, tezlerini yeterince savunamadıklarını kendi kaynaklarında görmekteyiz. Şîf-İmamiyye de genel anlamıyla kaderi Allah'ın bütün varlıklara koyduğu bir nizam olarak değerlendirmiş¹³, ancak kulların fiilleri konusunda Mu'tezile'den farklı bir anlayış sergilemiştir.

Şîf-İmamiyye'nin anlayışına göre Kader; ileride yaratılacak şeylerin bilgisi, miktar, mevcudatın düzeni, Allah'ın tüm mevcudatındaki geçmiş yaratmasıdır. Allah, mevcudatı takdir etmiş ve takdir ettiği şekilde devam etmesine de hükmetmiştir. Takdirden maksat, amellerin sınırlandırılmasıdır ki burada bir mühendisin belli bir binayı takdir etmesi (projelendirmesi) gibi bir takdirden bahsedilemez¹⁴. Kaza ise; dönüşü olmayan, kesin ve değiştirilemez ameldir ki bu Allah'ın fazlı ile olan bir durumdur¹⁵. Kaza, Allah'ın

10) Muhammed Hadi el-Yusufi el-Garavî, *Usulu'l-Akaid fi'l-İslam*, I/161. el-Garavî, devamında Eş'arilerin Cebriyeden olduklarını açıkça söyler ve cebir görüşünü tenkit eder. Bkz. I/195-207.

11) el-Garavî, *a.g.e.*, I/221-222.

12) el-Garavî, *a.g.e.*, I/222-223.

13) Şeyh Saduk, *Şîf-İmamiyye'nin İnanç Esasları*, s. 34-35; Abdülbaki Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şîlilik*, b.y.y., 1979, s. 268-269.

14) el-Garavî, *Usulu'l-Akaid fi'l-İslam*, I/224-225; Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şîlilik*, s. 270.

15) el-Garavî, *Usulu'l-Akaid fi'l-İslam*, a.y.

ezeli bilgisi çerçevesinde yaratmayı ifade etmektedir. El-Garavî'ye göre Levh-i Mahfuz-da yazılanlar “kader-i mübremdir.” Değiştirilemez olduklarından dolayı olayların varlık alanına çıkması zorunludur. Bu yüzden “kaza-i mübrem” mutlaka olacak şeylerin varlığına ait bir yazıdır. Her ne kadar kaza-i mübrem değişmez ise de dua, sıla-i rahim, ibadet ve taat gibi eylemler değişebilir alanlarla ilişkili olduğundan dolayı belirli bir etki yapmaktadır ki bu şartlı takdirlere de “kader-i muallâk” veya “kaza-i muallâk” denilmektedir. Amel olmaksızın dua ve yalvarıp yakarmakla kulun durumunun bir durumdan başka bir duruma dönüşmesi diye bir şey söz konusu olamaz. Nitekim Hz. Ali de bu bağlamda, amel olmaksızın yapılan duanın faydasızlığını ifade ederken şöyle demiştir: “Ameli olmadan dua eden kişi yayı olmayan okçuya benzer.”¹⁶ Bu yaklaşımın amel olmaksızın yapılan dua ve yakarışın bir anlamının olmadığı, insana düşen çalışma ve gayretin çok büyük bir önemi olduğu anlaşılmaktadır.

Şiî-İmamiyye'nin insan özgürlüğü konusunda Mu'tezile gibi düşündüğü şeklindeki iddiayı, sadece cebir görüşünü benimsememe şeklinde anlamamız mümkündür. Şiî-İmamiyye, Mu'tezile gibi özgürlükçü değil, Mu'tezile gibi cebir karşıtıdır, denilebilir. Onlar ne cebir ne de hür iradeci olmayan orta bir yolu benimsemişlerdir. Mu'tezile'de olduğu gibi Şiî-İmamiyye de Allah'ın teklifinde cebri kabul etmemiş; kulu, yapması gereken ameller ve sakınması gereken yasaklar konusunda mecbur olarak değerlendirmemiştir. Nitekim Şiî-İmamiyye'ye göre de insanların fiillerinde mecbur olması demek kitap ve peygamber göndermenin anlamsızlığı demektir. Aynı şekilde fiillerinde mecbur olan bir kişi için günah ve sevaptan bahsetmek aynı şekilde anlamsızdır ve Allah'ın adaletine yakışmayan bir durumdur¹⁷.

Şiâ'nın insan özgürlüğü konusunda her ne kadar Mu'tezile'nin görüşünü benimsedikleri iddia edilse de bu bir iddiadan öteye gidememiştir. Nitekim zaman zaman bazı Şiî âlimler cebri düşüncüyü eleştirdikleri gibi Mu'tezilî anlayışı da eleştirmekten geri durmamışlardır. Hatta bu görüşü batıl olarak değerlendirenler de olmuştur¹⁸. Bu bağlamda Şiâ'nın kaza ve kader konusunda görüşünü özetleyen Muhammed Rıza, kendi görüşlerinin ne Mu'tezile'nin benimsediği hür irade görüşü ne de cebirci görüş olmayıp bu iki ifrat ve tefrit görüşlerinin arasında orta bir görüş olduğunu yine İmam Cafer'e dayandırarak savunmaktadır. Daha sonra da bu konuda kelâmcıların net bir görüşe ulaşamamalarını bu konunun net olarak anlaşılmasını zor bir konu olmasına bağlayarak konuyu kapatmaktadır. O, fiillerde iki yön kabul etmekte; fiiller bir yönüyle insanın kudret ve ihtiyarıyla meydana gelirken diğer yönüyle de Allah'ın belirlemesi ve hükmü ile gerçekleştiğini ifade etmektedir. Muhammed Rıza, fiillerimizin Allah'ın takdiri ile olmasının bizi bu fiillere zorladığı anlamına gelmeyeceğine vurgu yapar ve şöyle der: “Eylemleri-

16) el-Garavî, *a.g.e.*, I/236.

17) Nâsî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme ve Muktedafât mine'l-Kitabi'l-Evsad fi'l-Makâlât*, Thk. Josef Van Ess, Beyrut 1971, s. 93; Şeyh Abdurrahim Ağa, *Mezahib-i İslamiyeden Akaidi İmamiyye*, Dersadet, 1327, s. 8-9.

18) Gölpinarlı, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiîlik*, s. 266-267.

mizde bizim kudret ve ihtiyarımız vardır, ancak fiillerin yaratılmasında bizim bir saltanatımız yoktur.” O, daha fazla tartışmaya girilmeksizin bu konuya inanmanın gerekliliğini ifade eder¹⁹.

İnsan özgürlüğü ve kader konusunun tartışılmaması Sünnî anlayışta olduğu gibi Şîî-İmamiyye'nin önde gelen düşünürleri tarafından da pek hoş karşılanmamıştır. Bunlardan Muhammed Rıza, İmam Cafer'in “Yüce Allah kullarını kıyamet günü bir araya topladığı zaman, onlara emrettiği şeyleri soracaktır, onlar için takdir (kaza) ettiği şeyleri sormayacaktır”²⁰ şeklindeki sözünü bu konunun tartışılmamasına gerekçe olarak sunmaktadır. Muhammed Rıza'ya göre Allah takdir ettiği şeyleri insandan sormayacaksa bu konuda tartışmanın bir anlamı yoktur. Cafer es-Sadık, Allah'ın kullarından istediği ile yaratmakla murat ettiği şeyler arasında ayırım yaparak meseleye yaklaşmakta ve şöyle demektedir: “Allah bizi yaratırken bir şey murat etmiş ve bizden bir şey istemiştir. Bizi yaratmakla murat ettiği şeyi bizden gizlemiş, bizden istediğini ise bize açıklamıştır. Ne oluyor da biz Allah'ın bizden istediğini yapmıyor, gidip bizi yaratmakla murat ettiği şeyle meşgul oluyoruz.”²¹ Bu ifadelerden Şîî-İmamiyye'nin genel yaklaşımının tartışmama olduğunu açıkça görmekteyiz.

Şîî-İmamiyye, kader konusunu tartışmanın pratik bir fayda sağlamadığını en yüksek otorite olarak kabul edilen Hz. Ali'ye dayandırmaktadır. Nitekim Hz. Ali'ye nispet edilen bir rivayette kader konusunda tartışmanın zorluğu ve bir anlamda gereksizliği anlatılmak istenmektedir. Rivayete göre Hz. Ali kader hakkında şöyle demiştir: “Bil ki kader Yüce Allah'ın sırlarından bir sır; Allah'ın perdelerinden bir perde ve Allah'ın koruduğu şeyler arasında korunmuş bir şey olup Allah'ın yaratıklarından gizlenmiş ve Allah'ın mührü ile mühürlenmiştir. Allah'ın ilmi içinde olan şeyler arasında kaderin (diğer şeyler üzerine) bir üstünlüğü vardır. Allah kullarını onun bilgisinden muaf tutmuş ve onu, onların idrak ve akıl sınırlarının ötesine yükseltmiştir. İnsanlar onun ilâhî gerçekliğine, benzersiz gücüne ve nurânî büyüklüğüne veyahut birliğinin yüceliğine erişemezler. Çünkü bu (kader ilmi), Aziz ve Celîl olan Allah'a mahsus köpüren bir denizdir. Onun derinliği gökler ve yer arasındaki uzunluk kadar, genişliği doğu ile batı arasındaki mesafe kadardır. O yıldızsız bir gece gibi karanlıktır... Bir, Emsalsiz ve Ebedî olan dışında onun ilmini araştırmak hiç kimseye yaraşmaz. Onun bilgisini arayan kişi, Allah'ın emrine karşı gelmiş, O'nun yüceliğini reddetmiş ve O'nun sırrı ile perdesini yoklamış olur.”²²

Şîî-İmamiyye'nin önde gelen düşünürlerinin kader konusunu tartışmak istememele-ri ve bu istemin öne alınması bu konuda farklı bir yorum getiremeyeceklerini göstermektedir. Hüür irade ve kader konusunu tartışmak bile istemeyen bir anlayışın Mu'tezilenin

19) Muhammed Rıza Muzaffer, *Akaidü'l-İmamiyye*, s. 65-67; Gölpinarlı, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiîlik*, s. 266-267.

20) Şeyh Saduk, *Şîî-İmamiyye'nin İnanç Esasları*, s. 33.

21) Şehristanî, *el-Milel*, I/336; *Nihâyetü'l-İkdam fi İlmi'l-Kelâm*, Thk. Alfred Guillaume, Londra 1934, s. 259.

22) Şeyh Saduk, *a.g.e.*, s. 33-34; Ethem Rûhi Fiğlalı, *İmâmiyye Şîası*, s. 218-219.

hür irade görüşünü benimsediğini savunması bir iddiadan öteye gidememiştir. Nitekim bunu kader konusunda farklı bir yorum getirememelerinden anlamaktayız.

II-Şiî-İmamiyye'nin İnsan Özgürlüğü Sorununa Yaklaşımında "Cebir-Tevfîz" Durumu

Şiî-İmamiyye insan özgürlüğü sorununu ele alırken kendine mahsus bir ara formülle konuyu değerlendirmeye çalışmıştır. Şiî-İmamiyye'nin on iki imamı içerisinde, isminden en çok söz edilen ve önemli bir otorite olarak değerlendirilen şahsiyeti Cafer es-Sadık (148/765)'tir. Cafer es-Sadık'ın özellikle Şiî fikhını ve itikadını tedvin etmesi bakımından görüşleri dikkatle değerlendirilmiş ve takip edilmiştir²³. Bu nedenle Şiî-İmamiyye'nin kader konusundaki yorumları için Cafer es-Sadık'ın görüşlerine müracaat etmek gerekmektedir. Kader konusunda İmam Cafer'in görüşünü "cebir ve tefviz arasındaki orta yol" şeklinde özetlemek mümkündür. O, cebir ve tefvizin her ikisinin de İmamiyye tarafından reddedildiğini savunmuştur. Kader konusunu yorumlarken cebir ve tefviz arasında orta bir yorum geliştiren Cafer es-Sadık'ın üzerinde durduğu önemli bir konu fiilin kula aidiyeti durumudur. Fiilin kula ait olup olmadığını anlamak sorumlu olup olmadığını belirlemede esastır. Kişi eğer yaptığından dolayı övülebiliyor ya da kınanabiliyorsa o fiil kişiye aittir. Bu bağlamda Cafer es-Sadık şöyle der: "*Kulu yaptığından dolayı kınayabildiğin, kulun kendi fiilidir, kınayamadığın ise Allah'ın fiilidir.*"²⁴ Bu yaklaşım fillerin Allah'a mı yoksa kula mı ait olduğu konusunda oldukça farkı bir yorumdur. Bu ölçü esas daha önce rastlayamadığımız oldukça orijinal bir yaklaşımdır.

Şeyh Saduk; "insanlara ne cebir (zorlama) ne de tefvîz (tam serbestlik ve havale) vardır; fakat durum bu iki aşırı uç arasında orta yoldur"²⁵ şeklindeki görüşünü İmam Cafer'e dayandırmakta²⁶ ve onun bu "orta yol" anlayışını bir misalle anlattığını bildirilmektedir. Rivayete göre İmam Cafer'in misali şu şekildedir: "Suç işlemeye niyet etmiş bir adam görürsünüz ve onu bu kararından caydırırsınız; fakat o aldırmaz ve siz de onu kendi haline bırakırsınız; sonra da o, tutar o suçu işler. Şimdi sizin nasihatinizi kabul etmediği ve siz de onu kendi başına bıraktığınız için, elbette onun suç işlemesini emreden insan olmazsınız."²⁷

Şiî-İmamiyye'nin kader görüşünü özetleyen Abdalbaki Gölpınarlı şöyle der: "Allah kullarının her birinin ne yapacağını ve ne yaptığını da bilir ve her kul hayrı da şerri de

23) Fiğlali, Ethem Ruhi, *İmamiyye Şiası (Caferiyye Mezhebi) Doğuşu, Gelişmesi ve Görüşleri*, İst. 1984, s. 163-165. Cafer es-Sadık'ın Şiî içerisindeki önemi konusunda Şiî-İmamiyye'nin Caferiyye adıyla anılması dikkate değer bir durumdur. Kaşifu'l-Ğıta, *Caferi Mezhebinin Esasları*, s. 37. Ayrıca bkz. Muhammed b. Abdulkemil eş-Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Mısır 1317, II/2.

24) İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, s. 34.

25) Şeyh Saduk, *Şiî-İmamiyye'nin İnanç Esasları*, s. 28; Muhammed Rıza Muzaffer, *Akaidü'l-İmamiyye*, s. 65-67; Muhammed Ebu Zehra, *Tarihu'l-Mezahibi'l-İslâmiyye*, II/719.

26) Muhammed b. Abdulkemil eş-Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Thk. Muhammed b. Fethullah, Mısır 1328/1910, I/336.

27) Şeyh Saduk, *Şiî-İmamiyye'nin İnanç Esasları*, s. 28.

onun verdiği güçle-kuvvetle yapar. Şu halde tefviz inancı (Mu'tezilî anlayış) batıldır... (Allah) Kula cebirle de bir şey yaptırmaz..."²⁸ Burada da açıkça görüldü gibi Şîî-İmamiyye'nin kader görüşün orta bir görüş olduğu belirtilmektedir.

Şîî-İmamiyye'nin kader anlayışını çok daha farklı bir şekilde yorumlayan Şeyh Saduk; insanın fiillerinin yaratıldığını, Allah'ın insanın fiillerini bilme gücüne sahip olduğunu, ancak bu bilmenin insanları o şeyi yapmaya zorladığı anlamına gelmediğini belirtir. Ona göre Allah'ın insanın fiillerini bilmesinin anlamı "Allah'ın insanların yapabilecekleri şeyleri daima bilir" şeklindedir."²⁹

III-Şîî-İmamiyye'nin Kader-Bedâ İlişkisi Bağlamında İnsan Özgürlüğü Soruna Yaklaşımı

Şîî-İmamiyye'nin inanç sisteminde çok önemli bir yer işgal eden ve inanılması gereken ilkelerinden kabul edilen Bedâ anlayışı³⁰ kaderin değişip değişmezliği ile ilişkisi olması bakımından üzerinde önemle durulması gereken konulardan birisidir. Kelime olarak Bedâ, belirlemek, görünmek, ortaya çıkmak, bir işten vazgeçip başkasını yapmak ve önceden verilmiş bir kararı değiştirmek gibi anlamlara gelmektedir. Şîî anlayışta ise; Allah'ın belli bir şekilde olacağına ilişkin vermiş olduğu bir kararın, daha sonra başka bir şekilde gerçekleşmesi, diğer bir ifadeyle Allah'ın şartlara göre kararını ve takdirini değiştirmesi, önceki kararından dönmesi ve dolayısıyla kendi ilminde değişiklik yapması, unsurların ve sebeplerin değişmesiyle gidişatı değiştirmesi demektir³¹.

El-Garavî, ancak Bedâ ile insanın amellerinin, fiillerinin ve gidişatının değişerek kalıcı ve değişmez bir durumun ortaya çıkmasını savunurken bunun ortaya çıkmasında maddî ve manevî öğelerin (dua gibi)³² etkinliğine vurgu yapmaktadır. O, "şeriatla nesih ne ise Tekvinde de Bedâ öyledir" demekte ve Bedâ anlayışına yöneltilebilecek tenkitlere şu şekilde cevap vermektedir: "Allah'ın iradesinin durumun değişmesiyle değiştiğini

28) Abdülbaki Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik*, s. 266-267.

29) Şeyh Saduk, *Şîî-İmamiyye'nin İnanç Esasları*, s. 27.

30) Bedâ inancının Şîî anlayıştaki önemini göstermesi bakımından On iki imamın sekizincisi olan İmam er-Rıza'nın; "Allah'ın gönderdiği her nebi, şarabın haram olduğunu ve Allah hakkında Bedâ'nın caiz olduğunu kabul etmiştir" dediği nakledilmektedir. Bedâ anlayışı için bkz. İnsan İlahi Zahir, *Şiinin Kuran, İmamet ve Takiyye Anlayışı*, Çev. Sabri Hizmetli, Hasan Onat, Ankara 1984, s. 55-56; Muhammed Rıza Muzaffer, *Akaidü'l-İmamiyye*, 10.b., Beyrut 1997, s. 67-68; Abdülbaki Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik*, s. 269-271; Ethem Ruhi Fiğlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, 4.b., Ankara 1990, s. 164-165; Ethem Rûhi Fiğlalı, *İmamiyye Şiisi*, s. 223-224.

31) el-Garavî, *Usulu'l-Akaid fi'l-İslam*, I/235.

32) el-Garavî duayı önemi azımsanmayacak olan manevî etkenlerden önde gelenlerinden saymaktadır. Allah işlerin sırlarını ve içlerini bilendir. Ancak kulun Allah'a duası ruh ve mana aleminde kulun Rabbiyle alakasıdır, amelin düzenlenmesi de insanın tabiatla ilişkisi gibidir. el-Garavî, *Usulu'l-Akaid fi'l-İslam*, I/236. Muhammed Ebu Zehra da duanın kaderi değiştirmesi konusunda şöyle demektedir: "Gerçekte dua makdurla iribatlı olan bir ibadettir. Allah-u Teala ezeli ilminde kulun dua edeceğini ve o duayı kabul edeceğini takdir etmiştir" demektir. Bkz. Muhammed Ebu Zehra, *Tarihu'l-Mezahibi'l-İslâmiyye fi's-Siyaseti ve'l-Akâid*, Daru'l-Fikri'l-Arabî, b.y.y., 1989, II/719.

savunanlar yanılmaktadırlar. Çünkü Allah'ın iradesinin değişmesi O'nun kuşatıcı ilmine terstir. Kısaca Bedâ, Kaza ve Kaderin başka bir Kaza ve Kaderin hükmüyle değişmesi demektir.”³³ El-Garavî burada aslında “hikmetinden sual olunmaz” şeklindeki ön kabulü sığınarak konunun içerisinden sıyrılmaya çalışmaktadır. El-Garavî, insanın aklını kullanmasına ve çalışmasına vurgu yaparak çalışmayarak, tedaviden kaçarak kaderi suçlamanın çok yanlış olduğunu anlatır. O, kişinin tedaviden kaçmasının bir sonucu olarak yakalandığı hastalıktan ölmesini; çalışmayı terk etmesinden dolayı da fakir kalmasını bir takdir olarak değerlendirir, ancak bu ve bunun gibi eylemlerin insanların kendi iradeleleriyle gerçekleşen bir durum olduğunu da belirtir³⁴.

Şîî bilginlerden Kâşif'ul-Ğitâ da bedâ anlayışını nesh konusuna benzeterek izah etmeğe çalışanlardandır. Bu konuda o şöyle bir yorum getirmektedir: “Bedâ, nesh gibidir. Allah bir işe hükmeder; bunun hikmeti kendi katındadır. Sonra bu emri, diğer bir emirle nesh eder. Bedâ da buna benzer; sadaka belayı def eder, Hz. İbrahim'e oğlunu kesmesi emredilir, sonra koç gönderilir. Bedâ olmasaydı sadakanın, duanın, şefaatin, enbiyanın masum oldukları halde (akıbetlerinden) korkmalarının anlamı olmazdı. Onların korkmaları, hiç kimsenin bilemediği ilm-i mahzûn ve mektumî ilahidendir.”³⁵ Bedâ ve tedavinin etkin rolü kaderin değişebilen alanıyla sınırlandırılmıştır³⁶. Bedâ anlayışı, Sünnî yaklaşımlar tarafından hakkında yeterince bilgi elde edilemeyen ve keyfi yorumlara her zaman açık bir alanla ilgili olmasından dolayı tenkit edilmiştir³⁷.

IV- İnsan Özgürlüğü Sorununa Yaklaşımında Şîî-Sünnî Benzerliği

Kader konusunu araştırırken zaman zaman Sünnî anlayışta gördüğümüz benzer ifadelere rastlamaktayız. Hatta bedâ anlayışının dışında belirgin bir farklılığın olmadığını söylemek bile mümkün görünmektedir. Bazen kader konusu yorumlanırken aynı yaklaşım sergilenmekte, bazen de olaylar ve şahıslar değiştirilerek aktarılmaktadır. Bu bağlamda olaylar ve şahısların değiştirildiği bir rivayeti burada aktarmak mümkündür: Hz. Ali'ye izafe edilen bir kader yorumu şu şekildedir: “Hz. Ali yıkılmak üzere olan bir duvara yaslanmış (duvarın yıkılmak üzere olduğunu anlayınca da) oradan uzaklaşarak başka bir duvara yaslanmış. Bunun üzerine kendisine; “Allah'ın kazasından mı kaçırıyorsunuz?!” diye sorulduğunda; “Allah'ın kazasından kaderine kaçırıyorum”, yani bir takirden başka bir takdire kaçırıyorum der. Yıkılmak üzere olan duvarın dibinde oturmak ta oradan uzaklaşmak ta takdir bakımından aynı düzeydedir. Şayet duvar yıkılsa da bana bir şey olsaydı bu bir kaza ve kaderdi; tehlikeden uzaklaşarak selamette kalmam da aynı şekilde kaza ve kadedir...”³⁸ Bu rivayet bize Hz. Ömer'in Şama sefere giderken ora-

33) el-Garavî, *Usulu'l-Akaid fi'l-Islam*, I/235-236; I/226.

34) el-Garavî, *a.g.e.*, I/226.

35) Kâşifu'l-Ğitâ, *Caferi Mezhebinin Esasları*, s. 87-88.

36) Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik*, s. 270.

37) Muhammed Ebu Zehra, *Tarihu'l-Mezahibi'l-İslâmiyye*, II/719.

38) El-Garavî, *Usulu'l-Akaid fi'l-Islam*, I/227; Şeyh Saduk, *Şîî-İmamiyye'nin İnanç Esasları*, s. 35.

da veba salgınının var olmasından dolayı kararını değiştirmesi üzerine kendisine sorulan "Allah'ın kaderinden mi kaçyorsun? şeklindeki rivayeti hatırlatmaktadır³⁹. Burada kader konusundaki Şîî-İmamiyye ile Sünnî yaklaşım arasındaki benzerlik dikkatten kaçmamaktadır.

Şîî-İmamiyye'nin hür irade ve kader konusundaki görüşlerini incelediğimizde Sünnî anlayışa benzer başka yorumlara da rastlamaktayız. Bu benzerliği ifade etmesi bakımından Şîî olsun veya olmasın hemen hemen bütün Mezhepler Tarihi âlimlerince görüşlerine büyük önem verilen İmam Cafer'in hayır ve şerri ile kadere inandığını, cebir görüşünü reddettiğini, bu konuda ihtiyar düşüncesini ve Allah'a tevfiik anlayışını benimsediğini ispat ederler. Yine onun Allah'ın mülkünde Allah'ın iradesinin dışında hiçbir şeyin gerçekleşemeyeceğini ve cebrin olamayacağını, Allah'ın iradesi olmaksızın ona itaat edilemeyeceğini, Allah'ın ilminin her şeyi kuşattığını, Allah'ın ezeli ilminin değişmeyeceğini benimsediğini belirtirler⁴⁰. İmam Cafer'e kâfirin küfrü ve asinin masiyetinin Allah'ın iradesi ve meşesi ile olup olmadığı sorulduğunda o; "Şayet onun küfrü ve masiyeti iradesi dışında olsaydı o zaman makhur (zorlanmış) olurdu. Bu ise Allah için olumsuz bir sıfattır" demiştir⁴¹. İmam Musa el-Kâzım da kulun istitaatinin (fiile ilişkin gücünün) olup olmadığı konusunda kendisine sorulan bir soruya şu şekilde cevap vermiştir: Kulun fiili itibariyle hür olması, bedeni bakımından sağlam olması, organlarının sağlıklı olması ve Allah tarafından verilmiş bir güce sahip olması gerekir⁴². Bu yaklaşım genel Sünnî yaklaşıma oldukça uygun düşmektedir⁴³.

Şîî-İmamiyye'nin günlük siyasî olayları yorumlarken ve siyasî iktidara karşı bir duruş sergilerken de Sünnî anlayışa benzer tavır takındıklarını görmekteyiz. Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinde pasif bir tutum benimsemiş olmalarından dolayı kendi yazarları tarafından eleştirilmişlerdir⁴⁴. Bu durum, onların siyasal iktidar tarafından sindirildik-

39) Rivayet şöyledir: Abdullah ibn-i Abbas'tan rivayet edilmiştir. "Hz. Ömer Şam'a sefere çıkar ve Serğ denilen yere varır. Onu orada ordu komutanı Ebu Ubeyde b. Cerrah ve arkadaşları karşılarlar ve ona Şam taraflarında veba hastalığı olduğunu söylerler. Hz. Ömer oraya gidip gitmeme konusunda Muhacir ve Ensar'la istişare eder ve bu hastalıktan dolayı Şam'a gitmemeğe karar verir. Hz. Ömer'in bu kararını öğrenen Şam orduları başkomutanı Ebu Ubeyde b. Cerrah, ona "Allah'ın kaderinden mi kaçyorsun? dediğinde Hz. Ömer; "Ya Eba Ubeyde! Keşke bunu senden başkası söyleseydi, evet Allah'ın kaderinden yine Allah'ın kaderine kaçıyorum" şeklinde cevap verir." Bkz. Buhari, Muhammed b. İsmail, *Câmiu's-Sahih*, Thk. Mustafa Dib el-Buğa, 4.b., Beyrut 1990, 17 Tıp, 29, H. No: 5397, V/2163-2164; Müslim Ebu'l-Hüseyin el-Haccâc, *Sahih*, 39 Selam, H. No: 2219, II/1740; İbn Sa'd, *Tabakat*, Beyrut 1968, III/283; Taberî, *Tarih*, Beyrut 1987, V/30-31.

40) Muhammed Ebu Zehra, *a.g.e.*, II/718-719.

41) el-İrakî, Ebu Muhammed Osman b. Abdullah el-Hanefî, *el-Fırâku'l-İslâmiyye beyne Ehli'z-Zeyğ ve'z-Zendeka*, Thk. Yaşar Kutluay, AÜİF Yay., Ankara 1961, s. 55.

42) Şeyh Saduk, *Şîî-İmamiyye'nin İnanç Esasları*, s. 38.

43) Örnek olarak bkz. Maturidi, Ebu Mansur Muhammed b. Mahmud, *Kitabu'l-Tevhid*, Thk. Fethullah Huleyf, İst. 1979, s. 221-222, 226; Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, *Kitabu'l-Lum'a fi'r-Redd-i ala Ehl-i'z-Zeyğ ve'l-Bida'*, Thk. Abdulaziz İzzeddin es-Seyran, 1408/1987, s. 116, 118, 119-120; Pezdevi, Ebû Yusr Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, Çev.: Şerafeddin Gölcük, İst. 1980, s. 143, 153.

44) Şeyh Saduk, *a.g.e.*, s. 31.

lerinin, başka bir ifadeyle siyasal iktidarın baskınlığının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Nitekim bu anlamda İmam Cafer'in Emevilerin halk üzerindeki baskısını ve zulümlerini anlatırken kullandığı ifadeler, üzerinde özellikle durulması gereken ifadelerdendir. O şöyle demektedir: “Onların önüne dağlar da geçse onlara da güç yetirirler. Onlar Ehl-i Beyt'in kendilerine kızdığını biliyorlar. Allah onların zevaline izin vermedikçe Ehl-i Beyt'ten kimsenin onlara karşı ayaklanması caiz değildir”⁴⁵ Burada siyasal iktidarın kaderci anlayışın gelişmesine olan etkisini açıkça görmekteyiz. İmam Cafer'i “Emevilerin zevalini Allah'tan beklemeğe” iten etken, iktidarın zorlayıcı etkisidir, denilebilir. Ebû Hasan er-Rıza'ya Hz. Peygamber'in torunlarının katledilmesi konusundaki görüşünün ne olduğunun sorulması üzerine bunun razı olunması gereken bir durum olduğunu söyleme⁴⁶ zorunda kalması da yine bir çaresizliği göstermektedir. Buna benzer yaklaşımlara Sünnî kaynaklarda oldukça sık rastlanılmaktadır⁴⁷.

Emeviler'in halifeleri Allah'ın yeryüzündeki temsilcileri olarak görmeleri ile Şif-İmamîyye'nin dinî ve siyasî tam yetki verdikleri imamlarına bu unvanı vererek onları “Allah'ın yeryüzündeki halifeleri” olarak değerlendirmeleri bir başka benzerliği göstermektedir. İmam Hasan Rızâ'nın “*imamlar Allah'ın yeryüzündeki halifeleridir*”⁴⁸ ifadesi bize yöneticiye bakıştaki Sünnî benzerliği çağrıştırmaktadır. Her ne kadar Emevilerin “*halife*” tanımlamaları ile Şia'nın “*imam*” tanımı arasında tam bir örtüşme olmasa da benzerliğin bir yönünü ifade etmesi bakımından önemlidir. Nitekim *halife* kavramı Emevilerin siyasî otoritelerini tanımlarken *imam* kavramı Şif-İmamîyye'nin hem dinî hem de siyasî otoritesini tanımlamaktadır.

Burada kader yorumundaki Şif-Sünnî benzerliğini ifade etmesi bakımından ince bir tespitte işaret etmek faydalı olacaktır. Şif-İmamîyye, yönetimi (hilafeti) dinî ve siyasî bir kavram olarak değerlendirirken imamın atanmasının ancak tayinle (vasiyet) olabileceğini savunmaktadır. Bu yaklaşım aslında kaderci anlayıştan başka bir şey değildir. Kişiyi güvenememenin ve özgür irade sergileyememenin bir ifadesidir. Mevcut yönetime razı olmak, değiştirme konusunda gayret gösterememek kadere razı olmak demektir. Şif-İmamîyye'nin imamet konusundaki teslimiyetçi bu yaklaşımları Emevi yönetimine karşı direnişi ve ayaklanmağı tasvip etmeyerek Emevilerin yıkılışının ancak Allah'ın izniyle gerçekleşebileceği inancını geliştirmiştir. Bu yaklaşım, Şif-İmamîyye'nin Emevilerin yıkılışını beklemekten başka çarelerinin olmadığı sonucunu doğurmuştur⁴⁹.

45) Muhammed Ammara, *Mu'tezile ve Devrim*, Çev. İbrahim Akbaba, İst. 1988, s. 100.

46) Muhammed Bakır el-Meclisî, *Biharu'l-Envar*, (1. bsk), Beyrut 1992, XV/195.

47) Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz.: Resul Öztürk, *Cebrî Düşüncenin Yaygınlaşmasında Siyasî İktidarın Etkisi*, Basılmamış Doktora Tezi, AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.

48) el-Kuleynî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Yakup, *Usul-u Kâfî*, Arapça'ya Çev.: Cevad Mustafa, b.y.y., 1389, I/275.

49) Ammara, *Mu'tezile ve Devrim*, s. 99.

Sonuç

İslam coğrafyasının önemli bir unsurunu teşkil eden Şii-İmamiyye'nin insan fiilleri ve kader konusundaki yaklaşımları üzerinde önemle durulması gereken hususlardandır. Kader inancını bir inanç ilkesi olarak değerlendirilmediğini gördüğümüz Şii-İmamiyye, iddia ettikleri gibi insan özgürlüğü ve kader konusunu değerlendirirken Mu'tezile gibi düşünmemiştir. Tefvîzî yaklaşım olarak değerlendirilen Mu'tezilî yorum cebri anlayış gibi değerlendirilmiş ve her iki görüş de reddedilmiştir. Cebir düşüncesinin Şii-İmamiyye'nin hiçbir döneminde ve hiçbir temsilcisi tarafından savunulmamış olmasını bir dereceye kadar başlangıçtan beri Mu'tezileye yakın durmalarıyla açıklamak mümkündür. Ancak Şii-İmamiyye'nin insanın fiilleri, kader ve buna bağlı diğer konulardaki sorunları çözmek için *bedâ* anlayışı, *cebir ve tefvîz olmayan orta bir yol* ve yönetimde *vasiyet* gibi farklı yaklaşımlar sergilemeleri Mu'tezile'den oldukça farklı düşündüklerini göstermektedir. İnsan özgürlüğü ve kader konusunda Şii-İmamiyye ile Sünnî anlayış arasında kuvvetli bir benzerliğin olması tarihî şartların her iki yaklaşım biçimini de aynı noktaya zorladığını göstermektedir. Sünnî kaynaklarda gördüğümüz benzer ifadeleri Şii kaynaklarda da bulmamız karşılıklı etkileşimin var olduğu sonucunu doğurabileceği gibi İslam coğrafyasının genelinin insan özgürlüğü ve kader konusunda farklı bir yaklaşım sergileyemediklerini göstermektedir.